

Bachelor thesis Wijsbegeerte
De dynamiek tussen noodlot en toeval

Erasmus Universiteit Rotterdam
Leerstoelgroep: Filosofie van Mens & Cultuur

Suzanne den Hoed - 376152

Bachelor wijsbegeerte voltijd

Begeleider: Prof. dr. J. de Mul

Adviseur: Dr. P. Delaere

10 ECTS - 8804 woorden - inleverdatum:

24 juli 2016

Inhoudsopgave

Inleiding	3
1. Het noodlot en het toeval	5
1.1 De Muls begripsanalyse van het noodlot	5
1.2 De Muls grondbeginselen van het begrip toeval	7
1.3 De reductie van het noodlot tot het toeval.	8
2. De spanningsrelatie tussen het noodlot en het toeval	10
2.1 De onverdraagbare gevolgen van de reductie van het noodlot tot het toeval	11
3. De fundamentele drang naar betekenis	13
3.1 Over waarheid en leugen in buiten-morele zin.	13
4. Conclusie	16
Literatuurlijst	18

Inleiding

De mens wordt in het leven overvallen door allerlei onvoorziene gebeurtenissen. De ontmoeting met een grote liefde, de dood van een goede vriend of een inbraak in het huis. Gebeurtenissen die we niet hadden voorzien en waar we op geen enkele manier omheen kunnen. Op zulke momenten stellen we onszelf al snel de vraag hoe dit ons heeft kunnen overkomen. Men probeert de gegeven onvoorziene gebeurtenis te begrijpen en – in het verlengde daarvan – zichzelf te positioneren ten opzichte van de gebeurtenis. Zo kunnen we de ontmoeting met een grote liefde zien als een voorbestemd lot of simpelweg als een toevallige gebeurtenis die net zo goed anders had kunnen zijn.

De vraag of je gelooft in het toeval of het noodlot is welbekend. Wie een pleidooi voor het noodlot houdt, spreekt al snel over causaliteit. De rijkdom aan gebeurtenissen in het leven heeft zo haar oorzaak. Een samenloop van omstandigheden waarin het heden onomkeerbaar wordt geboren. De gedachte van het lot veronderstelt dan ook een macht die buiten onszelf ligt. Een externe macht waar we niet aan kunnen ontkomen. Vooralsnog is dat niet zomaar een macht, achter de gedachte van het lot schuilt altijd een idee van een alomvattend geheel. Denk bijvoorbeeld aan de Goddelijke voorzienigheid of een gedetermineerd universum gestuurd door de natuurwetten. Het lot kent maar één mogelijkheid, dat wat gebeurt had niet anders kunnen zijn. Het toeval lijkt hier op gespannen voet te staan met het lot. Het toeval wordt in meerdere betekenissen gebruikt. Kenmerkend echter is dat bij het toeval het idee van een onafwendbaar verloop van gebeurtenissen ontbreekt. Toevalligheid en noodlottigheid begrijpen we dan ook als twee concepten die loodrecht op elkaar staan. Een spanningsrelatie tussen twee fundamentele begrippen waar in de filosofie nog veel om te doen is.

Aan de hand van het boek *De domesticatie van het noodlot* van Jos de Mul zal ik mij verdiepen in de hierboven genoemde spanningsrelatie tussen het noodlot en het toeval. In het eerste hoofdstuk zal ik De Muls begripsanalyse van zowel het begrip noodlot als het begrip toeval bespreken. Ik zal hierbij vooral de nadruk leggen op de relatie tussen de twee begrippen. In hoeverre overlappen de begrippen elkaar en in hoeverre verschillen zij van elkaar? Is het onderscheid tussen het toeval en het noodlot überhaupt legitiem? Kunnen we bijvoorbeeld nog wel over toevalligheid spreken als alles onderhevig is aan onontkoombaar noodlot. Of vice versa, indien we uitgaan van het ondoorgrondelijke toeval, dan lijken noodlotsgedachten niet meer gerechtvaardigd. Het grensgebied tussen het toeval en het noodlot is vaak moeilijk te overzien. Ik tracht op theoretisch niveau – aan de hand van de begripsanalyse – te laten zien dat het desbetreffende onderscheid onhoudbaar is.

In het volgende hoofdstuk zal ik het uitgangspunt van het eerste hoofdstuk – dat het onderscheid tussen het noodlot en het toeval theoretisch niet houdbaar is – nuanceren. Het zou naïef zijn om te denken dat de spanningsrelatie tussen het noodlot en het toeval op een onproblematische wijze opgeheven zou kunnen worden. Zoals De Mul het zelf scherp formuleert: “Problemen ontstaan vooral wanneer we uit alle macht proberen één van beide polen [...] – noodzaak óf vrijheid – te verabsoluteren of de ene tot de andere ‘weg te reduceren’. (De Mul, 2014, p. 218)”. Hoewel het hier gaat om vrijheid in plaats van toeval, ontstaan er – doordat het begrip toeval verbonden is met vrijheid – tevens problemen op het moment dat het toeval en het noodlot tot elkaar worden gereduceerd. De spanningsrelatie tussen het noodlot en het toeval is niet zomaar een relatie die enkel betrekking heeft op de twee begrippen. Het begrip toeval wordt ook wel gebruikt als synoniem voor contingentie (de

afwezigheid van noodzakelijkheid die ruimte biedt voor alternatieve mogelijkheden). Het begrip contingentie is nauw verbonden met ons begrip van menselijke autonomie, aangezien we bij de menselijke autonomie uitgaan van zelfbestuur en in het verlengde hiervan het beschikken over keuzemogelijkheden. Op het moment dat we de spanningsrelatie tussen het noodlot en het toeval proberen op te heffen of ‘weg te reduceren’ doen we tegelijkertijd een inbreuk op fundamentele eigenschappen van de mens. De menselijke autonomie komt niet alleen onder druk te staan, maar ook ons begrip van kennis. Dit heeft te maken met de relatie tussen het noodlot, het toeval en kennis. Het leven van de mens wordt volgens De Mul bepaald door toevalligheden (a.w. 63). Het menselijk leven wordt doordrongen met toevallige gebeurtenissen, maar volgens De Mul kan de mens met het toevallige karakter van het leven moeilijk leven (a.w. 63). Het lijden dat voort kan komen uit de toevalligheid van het leven is een belangrijke reden voor de mens om de toevalligheid in te perken, zodat het leed wellicht voorkomen kan worden. Daarnaast lijkt de mens de pijnlijke zinloosheid van het toevallige moeilijk te verdragen. De mens probeert dan ook zin te geven aan gebeurtenissen die ons toevallen, om zodoende een bijzondere plek in te nemen in de kosmos (a.w. 64). Tevens proberen we het toeval te domesticeren door een onuitputtelijk onderzoek naar structuren in de werkelijkheid om gebeurtenissen zo nauwkeurig mogelijk te voorspellen. Hierbij moeten we denken aan de wetenschap en in het verlengde daarvan onze pogingen om met behulp van uiteenlopende technieken het lot in eigen hand te nemen. Het noodlot kunnen we wat dat betreft ook opvatten als een reactie of een poging tot het domesticeren van de pijnlijke zinloosheid van het toevallige; als een gestructureerd en alomvattend idee waarin de gebeurtenissen betekenis en noodwendig karakter krijgen.

Begrippen als het noodlot, toeval, autonomie en kennis zijn dus met elkaar verbonden. Indien we één van beide polen proberen te verabsoluteren of ‘weg te reduceren’ zullen we rekening moeten houden met de consequenties die daaruit voortvloeien. In hoofdstuk twee zal ik nader ingaan op die consequenties en laten zien dat de reductie van het noodlot tot het toeval in de praktijk onhoudbaar is.

Vanuit het eerste en tweede hoofdstuk wordt de spanningsrelatie tussen het toeval en het noodlot zichtbaar. In theorie zijn we in staat om het noodlot te reduceren tot een ondoorgrondelijk toeval. Tegelijkertijd biedt de menselijke praktijk weerstand aan de opschorting van het noodlot. De spanning tussen het noodlot en het toeval wordt vanuit de polariserende werking van theorie en praktijk zichtbaar. De insteek van de thesis is om enerzijds – aan de hand van het boek van De Mul – de spanningsrelatie tussen het noodlot en het toeval weer te geven en anderzijds te achterhalen waar de wortels liggen van de desbetreffende spanningsrelatie. Om te ondervinden waaruit deze spanningsrelatie ontkiemt, put ik in het derde hoofdstuk uit Nietzsches essay ‘Over waarheid en leugen in buiten-morele zin’.

Tot slot grijp ik terug op de vraag hoe we de spanningsrelatie tussen het noodlot en het toeval moeten begrijpen. Aan de hand van Nietzsche zal ik laten zien dat zowel het noodlot als het toeval constitutief zijn voor het bestaan van de mens. Het zal duidelijk worden dat een strikte scheiding of een volledige reductie van het een tot het ander onhoudbaar is. De relatie tussen het noodlot en het toeval is een fundamentele spanningsrelatie gesitueerd op een dynamisch grensgebied.

1. Het noodlot en het toeval

Het trekken van grenzen is niet altijd even makkelijk. We overschrijden soms onbedoeld onze eigen grenzen door iets in bepaalde situaties toe te laten wat we normaliter niet zouden toelaten. Zo ook zijn substanties niet strikt van elkaar te onderscheiden. Waar een substantie bepaalde wezenlijke eigenschappen lijkt te bezitten, waarmee de substantie zich onderscheidt van andere substanties, blijkt dat in bepaalde omstandigheden – bijvoorbeeld bij een chemische verbinding – deze wezenlijke eigenschappen zodanig veranderen dat er een nieuwe substantie wordt gevormd. Grensgebieden zijn vaak dynamisch. Dat geldt niet alleen voor onze persoonlijke grenzen en de grenzen tussen verschillende natuurlijke fenomenen, maar in de eerste plaats ook voor de afbakening van verschillende concepten. Het onderscheid tussen verschillende concepten lijkt vaak te vervagen als we ze onderwerpen aan een grondige analyse. Zoals bij de socratische methode kunnen we middels *elenchos* ('het op de proef stellen'), inzien dat gegeven definities vaak mank gaan als we ze goed doordenken. Zo zijn definities al snel te zwak of te sterk. Te zwak omdat de gegeven definitie bijvoorbeeld toepasbaar is op andere zaken die niet behoren tot dat wat je probeert te begrijpen. Of te sterk, omdat bepaalde componenten van dat wat je probeert te begrijpen worden uitgesloten in de definitie. Er kunnen al snel spanningsrelaties ontstaan tussen verschillende concepten, in de zin dat ze elkaar kunnen aantrekken en tegelijkertijd afstoten. De grenzen tussen verschillende concepten worden dan ook niet zo makkelijk getrokken.

In dit hoofdstuk zal ik mij richten op de spanningsrelatie tussen de concepten noodlot en toeval. Aan de hand van De Muls begripsanalyse van zowel het noodlot als het toeval zal ik proberen te laten zien waar deze spanningsrelatie in gelegen is, om vervolgens te laten inzien dat het onderscheid tussen het noodlot en het toeval onhoudbaar is. Allereerst volgt een uiteenzetting van De Muls begripsanalyse van het noodlot. Daaropvolgend worden De Muls grondbetekeningen van het begrip toeval uiteengezet. Het hoofdstuk eindigt met een eigen interpretatie van de besproken thematiek.

De Muls begripsanalyse van het noodlot

Wat verstaat De Mul precies onder het noodlot? Het begrip noodlot heeft zijn wortels in de Griekse en Romeinse literatuur en filosofie (De Mul, 2014, p. 29). Het gaat hier volgens De Mul niet om een eenduidig begrip van het noodlot dat consistent gehanteerd wordt in de desbetreffende literatuur en filosofie, maar veeleer om de verschillende opvallende connotaties van het begrip, die naar voren komen in zijn begripsgeschiedenis (a.w. 29). Het begrip *moira* is volgens De Mul de oudste verwijzing naar het begrip noodlot, wat zoveel betekent als het toebedeelde lot. De Mul verwijst hier zowel naar Homeros als zijn tijdgenoot Hesiodos. Bij Homeros krijgt het toebedeelde lot de connotatie van een geheimzinnige macht waar, in sommige gevallen, de goden zelfs aan onderworpen zijn. Daarentegen wordt bij Hesiodus de geheimzinnige macht van het toebedeelde noodlot gepersonifieerd in de drie schikgodinnen Klotho, Lachesis en Atropos. De drie schikgodinnen spinnen, meten en knippen iedere levensdraad, niet alleen de levensdraad van de sterfelijken, maar ook – net zoals bij Homeros – die van de goden. In het Latijn wordt het begrip *moira* vertaald met *fatum*. Volgens De Mul worden de begrippen *moira* en *fatum* gekenmerkt door de gedachte dat het lot bepaald wordt door een externe macht; een macht die onontkoombaar is (a.w. 29). *Moira* staat vast, we kunnen op geen enkele manier ingrijpen in het lot. Wat in de toekomst ligt, is al bepaald en we kunnen daar op geen enkele manier

invloed op uitoefenen. De tweede connotatie van het begrip noodlot die De Mul aanhaalt, is het begrip *heimarmenè*. Waar we het begrip *moira* veeleer terugvinden in literaire teksten over het noodlot, vinden we het begrip *heimarmenè* terug in filosofische teksten om het begrip noodlot te duiden (a.w. 29). Het begrip *heimarmenè* wordt volgens De Mul vaak in de filosofische teksten in verband gebracht met het begrip *anankè*, wat blinde causaliteit of noodwendigheid betekent. Dit verband wordt waarschijnlijk gesuggereerd door de etymologische wortels van het begrip *heimarmenè*, namelijk door het begrip *heirmos aitioon* (causale reeks) (a.w. 29). Deze connotatie van het noodlot zien we volgens De Mul terug in de filosofie van Demokritos en de latere Stoa, waarbij het noodlot causaal-deterministisch wordt geïnterpreteerd en onderhevig is aan de eeuwige wetten van de kosmos (Kranz, geciteerd in De Mul, 2014, p. 29). Demokritos veronderstelde een causaal-deterministisch universum waarin een oneindig aantal atomen en ondeelbare stofdeeltjes in een werveling conglomeren en uiteindelijk de zichtbare werkelijkheid vormen. Deze blinde noodwendigheid waardoor alles in het universum geschiedt, wordt door de latere Stoa aangeduid met het begrip *pronoia*, oftewel de voorzienigheid (De Mul, 2014, p. 30). De opvatting van het noodlot als een noodzakelijke consequentie van een voorafgegeven plan of wetmatigheid kent een lange traditie binnen de westerse cultuur; waarvan we volgens De Mul zowel sacrale als seculiere varianten tegenkomen (a.w. 32). Enerzijds kennen we de christelijke traditie waarin de noodlottigheid van de mens wordt gekenmerkt door de voorzienigheid Gods. Anderzijds tekent de seculiere variant van de onontkoombare noodwendigheid zich af in het determinisme en mechanisme van de moderne wetenschappen en in de hierboven genoemde filosofie van de Griekse atomisten en de Stoa.

Zowel bij *anankè* als bij *heimarmenè* staat de onontkoombaarheid van het lot centraal. Bij De Muls laatste connotatie van het begrip noodlot, lijkt deze onontkoombaarheid te vertroebelen. Het gaat hier om de ontwikkeling van het begrip *tuchè*, dat ‘treffen’ betekent (a.w. 32). De Mul haalt de studie van Buriks aan over de ontwikkeling van het begrip *tuchè*, waaruit blijkt dat het begrip noodlot gedeeltelijk tegengestelde connotaties bevat. In eerste instantie lijkt het begrip *tuchè* samen te vallen met het begrip *moira*, omdat *tuchè* tijdens de presocratische periode werd aangeduid met het treffen van een godheid. Echter, zo stelt Buriks, wordt de menselijke verantwoordelijkheid niet uitgesloten door de onontkoombaarheid van het noodlot, maar is deze juist het aanvullende deel van de noodwendigheid. De mens wordt weliswaar getroffen door een godheid die ingrijpt in het menselijk leven, maar om deze goddelijke voorzienigheid te verwezenlijken, dient de mens naar eigen wil te handelen (Buriks, geciteerd in De Mul, 2014, p. 30). Buriks laat in haar studie van de ontwikkeling van het begrip *tuchè* zien dat het treffen van de goden enkel kan plaatsvinden in een wisselwerking van goddelijk ingrijpen en menselijk handelen. In deze wisselwerking bestaat altijd een grote mate van onzekerheid en onvoorspelbaarheid, aangezien men nooit volledig kan rekenen op een ingreep van de goden (De Mul, 2014, p. 30). De betekenis van *Tuchè* wordt volgens Buriks vanaf de vierde eeuw v.C. sterker gekenmerkt door deze onvoorspelbaarheid dan door het goddelijk ingrijpen. Het begrip wordt dan ook vaak vereenzelvigd met persoonlijke geleidegeesten (*daimones*) – deze kennen we van Sokrates in de platoonse dialogen – die weliswaar een goddelijke overstijgende aard hebben, maar gebonden zijn aan de onvoorspelbare persoonlijkheid.

Volgens De Mul wordt het begrip *tuchè* uiteindelijk in de Helleense periode uitsluitend gebruikt in de betekenis van het volstrekt onvoorspelbare toeval (a.w. 30). Een spontaniteit waarmee we in ons handelen geen rekening hadden gehouden.

We zien bij het begrip *tuchè* voor het eerst een overlap tussen het begrip toeval en het noodlot. De noodzakelijkheid van het noodlot wordt door de mens verwezenlijkt en wordt vervolgens als een

volstrekt onvoorspelbaar toeval zichtbaar. De Mul stelt het als volgt: “Het noodlot kan blijkbaar zowel worden opgevat als een noodzakelijke consequentie van een vooraf gegeven plan of wetmatigheid, als worden begrepen als iets dat is maar evengoed anders had kunnen zijn.” (a.w. 31). Dit is een vreemde wending van het begrip noodlot. Normaliter worden het noodlot en het toeval als twee tegengestelde begrippen gebruikt waar een scherpe grens tussen ligt. Hier wil ik later nog op terugkomen. Voordat we hier dieper op in kunnen gaan, is het van belang om het begrip toeval onder de loep te nemen.

De Muls grondbetekenissen van het begrip toeval

De Mul laat, net als bij het begrip noodlot, zien dat het begrip toeval uiteenlopende connotaties heeft. Opmerkelijk is dat het begrip toeval een complexe begripsgeschiedenis kent wegens een uiteenlopend veelzijdig gebruik van het begrip in verschillende wijsgerige disciplines (de logica, de natuurfilosofie, de metafysica en de wijsgerige antropologie) (a.w. 55). De Mul tracht de verschillende betekenisaspecten van het begrip toeval in een systematische beschouwing van elkaar te onderscheiden. Hij onderscheidt uiteindelijk drie grondbetekenissen van toeval, namelijk toeval als het accidentele, het contingente en het door het lot bepaalde (a.w. 55). Deze drie grondbetekenissen kunnen we volgens De Mul terugvinden in het werk van Aristoteles; ze hebben via de Latijnse vertaling ervan sporen achtergelaten in de Europese talen (a.w. 55). Allereerst gebruiken we het begrip toeval voor zaken die accidenteel zijn. Het begrip accidenteel komt van het Latijnse *accidens*, wat weer een vertaling is van Aristoteles’ *sumbebèkos* (a.w. 55). Hij duidde met dit begrip op het bijkomstige oftewel de niet-wezenlijke eigenschap van iets. Het begrip *sumbebèkos* is tegengesteld aan het begrip *ousia*, oftewel het wezenlijke (in het Latijn ook wel bekend als *substantia*).

Ten tweede gebruiken we het woord contingentie binnen de filosofie en logica als synoniem voor het toevallige. Het begrip contingentie is tevens afkomstig van Aristoteles, namelijk van het Griekse *endechomenon*. Het begrip *endechomenon* werd later in het Latijn aangeduid met *contingens*, waar we uiteindelijk het begrip contingentie van kennen. Het gaat hier om het bestaan van alternatieve mogelijkheden oftewel de afwezigheid van noodzakelijkheid. De afwezigheid van noodzakelijkheid impliceert dat wat zich heeft gerealiseerd, net zo goed anders had kunnen zijn.

De laatste grondbetekenis van het toeval die De Mul onderscheidt, is het toeval als door het lot bepaald. De Mul duidt met deze connotatie van het begrip toeval op de eerder genoemde hellenistische interpretatie van het begrip *tuchè*, waarin *tuchè* uitsluitend de betekenis krijgt van het volstrekt onvoorspelbare toeval. Deze betekenis kunnen we het beste vergelijken met het begrip *moira*. Het gaat hier om het noodlot dat ons toevalt van buitenaf; een noodlottige toevalligheid die niet gevoelig is voor het menselijk ingrijpen. Deze connotatie van het toevallige wordt volgens De Mul vaak met andere begrippen verbonden. Zo krijgt het toeval als het door het lot bepaalde ook wel de betekenis van dat wat we niet hadden voorzien (a.w. 60). Hoewel het toevallige niet wordt voorzien en tegelijkertijd niet gevoelig is voor het menselijk ingrijpen, kennen we ook de vorm van toeval waarin we een zekere voorspelbaarheid terugvinden. De Mul doelt hier op de *stochastische* connotatie van het begrip toeval: “Toevallig noemt men immers ook die gebeurtenissen die zich dankzij hun toevalligheid lenen tot kansberekening of die overeenkomstig kansregels geschieden.” (a.w. 60). Hoewel we een bepaalde gebeurtenis niet in zijn volledigheid kunnen voorspellen – De Mul geeft als voorbeeld de onvoorspelbaarheid van de worp van een dobbelsteen – kunnen we wel in zekere mate iets zeggen over de waarschijnlijkheid dat een bepaalde gebeurtenis zich voltrekt. Statistieken, en in het verlengde daarvan kansen, zijn volgens De Mul voornamelijk interessant voor grote groepen,

aangezien het bij kansen gaat om de relatieve frequentie (relatief aan een x-aantal soortgelijke gebeurtenissen). Zo stelt De Mul dat een individu niet veel heeft aan een kans percentage als hij wil weten of hij daadwerkelijk tot het percentage behoort dat longkanker krijgt van roken (a.w. 61).

Tot slot sluit De Mul af met een laatste connotatie van het toeval die verbonden is met ons menselijk handelen. Het gaat hier om de gebeurtenissen die we toevallig noemen op het moment dat ze onbedoeld als effect optreden tijdens de handeling: “Dit gebeurt telkens wanneer er in een doelmatig handelen een verschijnsel optreedt, dat zonder die handeling niet had kunnen plaatsvinden, maar waarvan die handeling niet de eigenlijke grond is. In dat geval maakt een bijkomende oorzaak [...] dat de uitkomst van de handeling anders is dan werd bedoeld.” (a.w. 61). Deze connotatie van het toeval vinden we terug in het werk van Aristoteles. Als voorbeeld schetst hij de situatie waarin je plotseling op de markt iemand tegenkomt van wie je nog geld krijgt, terwijl je met een andere reden naar de markt was gegaan (a.w. 61).

De reductie van het noodlot tot het toeval

Nu we De Muls begripsanalyse van zowel het noodlot als het toeval hebben besproken, hebben we kunnen zien dat bij het begrip *tuché* en het toeval als het door het lot bepaalde, het toeval en noodlot samenkomen. Bij de presocratische interpretatie van het begrip *tuchè* vallen het noodlot en het toeval samen in een samenspel van het noodlot van de goden en het toevallige karakter van het menselijk handelen. Ook bij de Hellenistische interpretatie van het begrip *tuchè* lijken de twee begrippen in elkaar op te gaan: het noodlot valt ons toe in zijn volstrekte onvoorspelbaarheid. Hoe kan het dat twee begrippen die op het eerste gezicht een tegenstelling vormen elkaar uiteindelijk veronderstellen? Dit heeft mijns inziens in de eerste plaats te maken met een fundamentele tekortkoming van de mens. Een tekortkoming op het gebied van kennis. Enerzijds zijn we voortdurend bezig met het vergaren van kennis. De mens is een cultuurwezen die met een gegeven taal betekenis geeft, en in het verlengde daarvan, vormen van denken ontwikkelt: “Cultuur, dat betekent leren *berekenen*, causaal leren denken, leren voorzien, aan noodzakelijkheden leren geloven.” (Nietzsche, geciteerd in De Mul, 2014, p. 47). Anderzijds zullen we nooit het eindpunt van zekere eindige kennis kunnen bereiken, omdat we nooit in staat zullen zijn om het geheel van alles te begrijpen. Wij zijn immers geen Goden, maar een kwetsbaar deel van het geheel. Een goed voorbeeld dat De Mul aanhaalt en dat op deze gedachte aansluit, is de chaostheorie (De Mul, 2014, p. 39, 40). Hoewel het universum volgens de chaostheorie volledig gedetermineerd wordt door wetmatigheden, heeft de mens geen toegang tot nauwkeurige voorspellingen of zekere kennis wat betreft de determinerende krachten. De Mul legt uit dat dit te maken heeft met ‘de gevoelige afhankelijkheid van de begintoestand’ (a.w. 39). Een minimale invloed op iets, kan zodanig cumuleren in het proces, dat de gevolgen van de desbetreffende beïnvloeding niet meer te voorspellen zijn. Alles wordt voortdurend in min of meerdere mate beïnvloed. Maar om alle invloeden vanaf de begintoestand in kaart te brengen is voor de menselijke eindigheid in tijd en ruimte onhaalbaar. We zijn dan ook niet in staat om het geheel van alles te begrijpen. Dit wordt ons nog meer duidelijk als we in acht nemen dat we zelf meespelen in het chaotische geheel van invloeden.

Deze spanningsrelatie tussen een oneindige behoefte aan kennis en een fundamentele onwetendheid dringt diep door in andere facetten van het menselijk leven. De spanningsrelatie is tevens bepalend voor de spanningsrelatie tussen het noodlot en het toeval. Het begrip noodlot weerspiegelt onze behoefte aan kennis. Het impliceert dat we gebeurtenissen proberen ‘begrijpen’, dat we ze een plek proberen te geven (kaderen) in het verstaan van de wereld, oftewel, van het geheel. Het verloop van alle gebeurtenissen wordt bepaald door een hogere externe macht. Of deze externe macht wordt

geduid als God, verschillende goden of de eeuwige natuurwetten maakt hier niet uit. Het gaat erom dat we betekenis geven – en dus kennis ontwikkelen – aan alle gebeurtenissen in het leven. Het idee van het toeval weerspiegelt daarentegen onze fundamentele onwetendheid. Het toeval overvalt ons op het moment dat ons begrip te kort schiet. Waar een afwijking van zekere kennis, van een intentie of een doel plaatsvindt, ontstaat vruchtbare grond voor het toeval. Als we bijvoorbeeld naar het begrip *accidenteel* kijken, oftewel naar de niet-wezenlijke eigenschappen van iets, dan constateren we een gebrek aan begrip. Het spreken over het niet-wezenlijke van iets weerspiegelt ons onvermogen om het wezenlijke ervan te grijpen. Bij de andere twee betekenissen van het toeval kunnen we tevens sporen van de menselijke onwetendheid constateren. Het begrip *contingentie* duidt zowel op het bestaan van alternatieve mogelijkheden als de afwezigheid van noodzakelijkheid. Juist de afwezigheid van noodzakelijkheid laat zien dat zekere kennis ontbreekt. Er zijn meerdere alternatieven mogelijk, we weten eigenlijk niet wat zich uiteindelijk zal verwezenlijken. Bij de betekenis van toeval als door het lot bepaald, zien we de onwetendheid terug in het idee dat we het noodlot niet hadden voorzien. Er is dus onvoldoende kennis over wat ons toevalt.

Is het hierboven beschreven onderscheid tussen het noodlot als een behoefte aan kennis en het toeval als fundamentele onwetendheid uiteindelijk wel houdbaar? Neem het volgende tegenvoorbeeld dat vooral in de moderne periode een populaire opvatting was: “Wat wij toeval (en dat betekent in deze context: onvoorspelbaar) noemen, is niet werkelijk toevallig, maar wordt door ons slechts als zodanig beschouwd omdat we onvoldoende kennis hebben van de complexe ketens van causale relaties. (a.w. 33)”. Hier zien we dat het onderscheid wordt opgeheven door erop te wijzen dat enkel het noodlot bestaat, dat er zekere kennis bestaat van alle causale relaties, maar dat wij niet in staat zijn om tot deze kennis te komen. Dit idee zou ook verder doorgetrokken kunnen worden. We kunnen bijvoorbeeld ook beredeneren dat juist omdat we het geheel niet kunnen overzien door onze eindigheid als mens, we tevens niet kunnen veronderstellen dat de wereld bepaald wordt door complexe ketens van causale relaties. Als we uitgaan van deze beredenering, dan wordt de wereld niet meer bestierd door het noodlot, maar door een ondoorgrondelijk toeval. Of alles dan wel of niet bepaald is door een goddelijk wezen of causale relaties kunnen we volgens deze beredenering niet in zijn absolute weten; het menselijk leven is uiteindelijk gegeven in een ondoorgrondelijk mysterieus toeval. Montaigne heeft hier puntig het volgende over geschreven: “Het is geen wonder dat het toeval zoveel macht over ons heeft, want we leven bij toeval. Voor wie zijn leven geheel niet op een bepaald doel gericht heeft, is het ook niet mogelijk orde te scheppen in zijn afzonderlijke handelingen. Als hij niet in zijn hoofd heeft hoe het geheel eruit ziet, is het voor hem onmogelijk de delen goed te rangschikken.” (Montaigne, geciteerd in De Mul, 2014, 7n, voetnoot). We hebben als deel van het geheel geen overzicht over het geheel. Omdat we nooit in staat zullen zijn om het geheel te overzien – we zijn namelijk een eindig wezen, zowel in tijd als in ruimte – en gebonden zijn aan onze menselijkheid kunnen we niet weten of er zoiets als noodwendigheid of het noodlot bestaat. Het leven valt ons in deze zin voortdurend toe. We worden geboren en vervolgens worden we telkens opnieuw blootgesteld aan nieuwe unieke ervaringen, waar we ons voortdurend op een bepaalde manier toe verhouden. Zo lijkt uiteindelijk het noodlot in theorie op te gaan in een ondoorgrondelijk toeval. Of deze bewering ook in praktische zin houdbaar blijft, zal in het volgende hoofdstuk besproken worden.

2. De spanningsrelatie tussen het noodlot en het toeval

In het vorige hoofdstuk hebben we geconstateerd dat de scheidingslijn tussen het toeval en het noodlot in theorie opgeheven kan worden. Wat wij interpreteren als het noodlot is in wezen ondoorgrondelijk toeval. We kunnen als eindige wezens het geheel niet overzien en zodoende vallen de gebeurtenissen ons in onwetendheid toe. We zijn overgeleverd aan een groot spel waarvan we de spelregels niet hebben meegekregen. Noodlot of toeval, waarin de *of* in het niets verdwijnt en we eerder spreken over de noodlottige toevalligheid.

Op het moment dat twee begrippen elkaar zodanig lijken te overlappen dat ze in elkaar versmelten, moeten we extra alert zijn. Net zoals de moeder nattigheid voelt als het kind zijn kamer opruimt en in een mum van tijd klaar is omdat hij al zijn spullen in een keer samen in de kast heeft gegooid, moet de filosoof alert zijn als twee begrippen zonder problemen of enige nuance tot elkaar worden gereduceerd. Zoals ik in de inleiding met een citaat van De Mul opmerkte, ontstaan de problemen vooral wanneer we met alle macht één van beide polen proberen te verabsoluteren of de ene tot de andere proberen ‘weg te reduceren’ (De Mul, 2014, p. 218). Enerzijds moeten we niet vergeten dat er niet voor niets verschillende begrippen bestaan met elk een ‘eigen betekenis’ (hiermee duid ik niet op een statische afbakening). We kennen natuurlijk synoniemen of trachten begrippen tot elkaar te reduceren, omdat ze een gemeenschappelijk fundament hebben, maar we moeten niet uit het oog verliezen dat elk begrip een uitzonderlijke nuance betreft. Elk begrip is een unieke conceptuele nuanciering van de wereld. Op het moment dat het één tot het ander wordt gereduceerd, verliest men het verschil of de nuance. Hier zal ik in het volgende hoofdstuk nader op ingaan.

Anderzijds zijn begrippen relationeel, dat wil zeggen dat ze niet statisch afgebakend zijn van andere begrippen. Denk aan de dynamiek van grensgebieden die ik in het vorige hoofdstuk heb beschreven. Begrippen zijn vaak met elkaar verbonden, bepaalde componenten overlappen elkaar en hebben invloed op elkaar. Dit hebben we al ondervonden met de begrippen noodlot en toeval. De spanningsrelatie tussen het noodlot en het toeval beperkt zich niet tot de desbetreffende begrippen, maar heeft tevens invloed op aanverwante begrippen. Toeval is bijvoorbeeld – en zeker niet onbelangrijk – ook verbonden met onze wilsvrijheid. We hebben kunnen zien dat toeval ook wel wordt gebruikt als synoniem voor contingentie, oftewel de afwezigheid van noodzakelijkheid. De afwezigheid van noodzakelijkheid opent de deur voor alternatieve mogelijkheden. Alternatieve mogelijkheden of de afwezigheid van noodzakelijkheid laten zien dat zekere kennis over wat zich uiteindelijk zal verwezenlijken ontbreekt. Dit betekent dat er een vrijheid ontstaat waarin we kunnen kiezen uit alternatieve mogelijkheden, simpelweg omdat we de noodzakelijkheid van gebeurtenissen niet kunnen overzien. We ervaren dat we vrije keuzes maken, ondanks dat het wellicht gaat om noodzakelijke keuzes. Het gaat er hier niet om of wilsvrijheid al dan niet bestaat, maar om de innige relatie tussen de begrippen toeval en wilsvrijheid. Als we het toeval zouden reduceren tot het noodlot, is er in principe geen sprake meer van wilsvrijheid.

Toeval is dus innig verbonden met ons begrip van menselijke autonomie, die wordt gezien als een fundamentele eigenschap van de mens. Het begrip toeval is met nog meer begrippen verbonden die van belang zijn voor het bestaan van de mens. Zo staat het begrip toeval in een spanningsrelatie met het noodlot en het begrip noodlot is weer nauw verbonden – zoals we in het vorige hoofdstuk hebben gezien – met onze kennis. De reductie van het noodlot tot het toeval heeft ook verstrekkende consequenties voor ons kennisbegrip.

De onverdraagbare gevolgen van de reductie van het noodlot tot het toeval

Op het moment dat het toeval en het noodlot samen worden gebracht, verliezen we onze grip op de wereld. Het toeval dat ontkiemt uit de fundamentele onwetendheid en eindigheid van de mens, maakt onze goden dood en vernietigt ons houvast aan kennis. We zouden kunnen zeggen dat we overgeleverd zijn aan een vergankelijk en beangstigend leven, door een gebrek aan inzicht en controle. Het antropocentrisme van de mens staat hier in de weg, zo stelt De Mul: “We denken graag dat wij in de kosmos een speciale plaats innemen, maar in werkelijkheid staan we volstrekt alleen in de onverschillige oneindigheid van het heelal waaruit we toevallig zijn opgerezen.” (a.w. 64). Zonder enige voorspelling of voorbereiding op ons leven worden we geworpen in zowel de liefdevolle armen van onze ouders als in een onzeker ongrijpbaar bestaan waarin we onze hoofden boven water moeten houden. Hoe hard we ook rennen, het leed zal zijn weg vinden om als toevalligheid ons leven te veronaangenamen. We stoten ‘per ongeluk’ onze hoofden tegen elkaar, verliezen onze waardevolle bezittingen door een onverwachte inbraak of komen terecht in een fataal auto-ongeluk. De Mul heeft het dan ook over ‘de aan toeval lijdende mens’ (a.w. 63). We lijden niet alleen aan de pijnlijke onverwachte momenten die het toeval met zich mee kan brengen, maar missen volgens De Mul ook de draagkracht om de toevalligheid op ons te nemen (a.w. 63). De Mul haalt vervolgens Nietzsche aan die stelde dat ‘de zinloosheid van het lijden, niet het lijden zelf, de vloek was die tot op heden op de mensheid rustte’ (Nietzsche, geciteerd in De Mul, 2014, p. 63). Het gaat dus niet zo zeer om het leed dat het toeval met zich meebrengt, maar veeleer om de betekenisloosheid van het leed.

We kunnen het ongrijpbare en onvoorspelbare karakter van het leven nauwelijks aan en gaan dan ook op zoek naar iets dat het leven dragelijk maakt. De Mul stelt hierover het volgende: “Iedere cultuur wordt gekenmerkt door praktische en wereldbeschouwelijke strategieën om het noodlottig toeval buiten en in zichzelf te bedwingen. Dit veroordeelt de mens niet alleen tot het bestaan van een nijverige *Homo faber*, maar maakt hem ook tot het enige dier dat zichzelf temt.” (De Mul, 2014, p. 64). Naast dat we middelen ontwikkelen om ons als kwetsbare wezens te beschermen tegen destructieve krachten van buitenaf, is onze grootste kracht het vermogen om de wereld in te kleuren met betekenissen. Een betekenisvolle wereld kan ons leed verzachten. De liefde voor een ander, de schoonheid van een muziekspel, een bepaald doel en natuurlijk onze kennis van de wereld. Met onze kennis zijn we zowel in staat om onze kwetsbaarheid met technische middelen te compenseren als de zinloze wereld betekenis te geven. We proberen met kennis onze wanhopige zinloze situatie te camoufleren door betekenis te geven aan verschillende fenomenen, verbanden te leggen tussen deze fenomenen en als klap op de vuurpijl: een alomvattend betekenisvol idee van het geheel te verkrijgen. De Mul haalt in dit verband Hegel aan: “Hegel heeft ooit opgemerkt dat filosofische beschouwingen geen ander doel dienen dan ‘de eliminatie van het toeval’.” (a.w. 64). Hegel stelde niet alleen dat de filosofie de taak had om het toeval te elimineren, maar was ook van mening dat dit werkelijk gerealiseerd zou kunnen worden. Volgens het dialectische systeem van Hegel raakt de zich in de wereldgeschiedenis ontvouwende Rede een steeds diepere of hoger ontwikkelde waarheid: “Hij spreekt daarin van een list van de Rede: de zich in de wereldgeschiedenis ontvouwende Rede bedient zich volgens hem, net zoals God dat doet in de leer van de voorzienigheid, van menselijke plannen die soms in de ogen van de opstellers lijken te mislukken, maar die vanuit het standpunt van de Rede bezien juist de voortgang van de geschiedenis dienen.” (a.w. 34). Bij Hegel is het toeval in wezen niets anders dan de noodlottige ontwikkeling van de voortschrijdende Rede, dat wil zeggen dat het toeval enkel bestaat in zoverre het aan de mens voorkomt.

Hegel heeft het hier alleen over filosofische beschouwingen, maar we kunnen inzien dat dit in het verlengde ligt van kennis, aangezien een filosofische beschouwing een complex geheel is van allerlei betekenissen en relaties daartussen. De Mul haalt in dit verband Windelband aan die veronderstelt dat de eliminatie van het toeval niet alleen geldt voor de filosofie, maar voor alle wetenschappen (a.w. 64). Ook de wetenschap tracht het toevallige – oftewel het onvoorspelbare en ongrijpbare karakter van de wereld – te elimineren met algemene wetten of omvattende begrippen. De wetenschap beroept zich op algemene uitspraken die de afwezigheid van noodzakelijkheid, het niet-wezenlijke en het onvoorspelbare opheffen.

De mens lijkt het toeval in de praktijk niet te kunnen verdragen. Zowel in het dagelijks leven als in de wetenschap zijn we, middels het gebruik van zinvolle betekenissen, voortdurend bezig met de eliminatie van het toeval. De consequenties die voortvloeien uit een reductie van het noodlot tot het toeval, zijn onwenselijk, onmenselijk en onhoudbaar. We zouden ons namelijk geen wereld kunnen voorstellen zonder betekenis. In zo een wereld zal de liefde voor een ander, ons geluk en onze kennis niet meer bestaan. Een betekenisloze wereld is onleefbaar voor de mens.

3. De fundamentele drang naar betekenis

De mens is te zwak om de hemel te dragen, te nieuwsgierig om enkel het moment te zien en te trots om zich te laten leiden door dat wat hem onmiddellijk toevalt. Is de mens in staat om de donkere grot in te lopen zonder vooruitzicht, met de eigen existentie als enige zekerheid? Enkel een zelfdestratieve dwaas zou een donkere grot zonder lichtbron betreden. We kunnen het ons niet veroorloven om het toeval met ons te laten spelen en wapenen ons met allerlei betekenissen. Van grote traditionele verhalen zoals de Griekse mythen, religieuze rituelen of geschriften tot een bolwerk van kennis in de wetenschap. Het toevallige wordt van alle kanten beteugeld totdat er voldoende licht is om de duisternis op te nemen. Betekenis geeft houvast, maar hoe ontstaan betekenissen precies? Hoe gaat de mens te werk als hij zich ontfermt over de ondoorgrondelijke toevalligheid van het leven? Hier wil ik teruggrijpen op Nietzsches essay 'Over waarheid en leugen in buiten-morele zin' (2003).

Over waarheid en leugen in buiten-morele zin

In het begin van zijn essay situeert Nietzsche de mens als een schrander wezen dat in een of andere uithoek van talloze zonnestelsels het kennen had uitgevonden (Nietzsche, 2003, p. 115). Al direct in de eerste zin laat Nietzsche zien dat de vernuftige mens niet zo groot en bijzonder is als men vaak doet geloven. Hij laat zien dat de mens maar een klein gedeelte vormt van het hele in talloze zonnestelsels flonkerend uitgegoten heelal. Hoewel we nietig zijn als mens plaatst de mens zich volgens Nietzsche op een voetstuk. Middels het intellect dat het kennen heeft uitgevonden, ontwikkelt de mens een dergelijk antropocentrisme, doordat hij volgens Nietzsche over het kennen zelf de meest vleiende beoordeling in zich draagt (a.w. 116). Tevens gebruikt de mens het intellect om te veinzen, en in het verlengde hiervan, zich te beschermen als een kwetsbaar individu zonder horens of een roofdierengebitt in de strijd om het bestaan. Wat weet de mens eigenlijk van zichzelf, vraagt Nietzsche zich af. De mens lijkt volgens Nietzsche maar weinig te weten van zichzelf: "Ja, is hij ook maar eens in staat zichzelf volledig waar te nemen, neergelegd als in een verlichte vitrine?" (a.w. 116). We zijn gebonden aan onze menselijkheid en zijn dan ook niet in staat onze menselijkheid tijdelijk op te schorten om onszelf vanuit een extern perspectief te onderzoeken. Daarom stelt Nietzsche dat de natuur het meeste verborgen houdt voor de mens, die zijn eigen wezen tracht te onderzoeken, maar opgesloten zit in zijn bewustzijn.

Dankzij het intellect is de mens meester geworden in het veinzen, vermommen, bedriegen, liegen, vleien en misleiden. Het vermogen om te veinzen is het geheime stille wapen van de mens om zich in leven te houden, aldus Nietzsche. Terwijl de mens meester is in het veinzen, heeft hij tegelijkertijd een onuitputtelijke drang tot waarheid. Hoe kan dit? Waarom is de mens gaan streven naar waarheid, terwijl hij zelf een leugenaar is? Nietzsche stelt dat de mens uit verveling en uit noodzaak een samenleving is gaan vormen (a.w. 117). Hij gaat uit van een oorlog van allen tegen allen waarin de mens uiteindelijk vrede sluit en gaat samenleven. Een samenleving vereist zowel een gemeenschappelijke taal als bepaalde conventies. Dit is het moment van de waarheid: "Nu wordt namelijk vastgelegd wat vanaf dat moment als 'waarheid' zal gelden, dat wil zeggen er wordt een algemeen geldende en verbindende benaming der dingen uitgevonden en deze wetgeving van de taal legt ook de eerste wetten van de waarheid vast [...]" (a.w. 117). Nietzsche laat zien dat waarheden en leugens niet ontstaan bij algemene uitspraken over de wereld (bijvoorbeeld het gras is groen), maar al in een primitief stadium waarin de taal wordt ontwikkeld. De geldige benaming is waar en de leugen vloeit voort uit een onjuist gebruik van de geldige benaming. De mens dient zich te houden aan de

conventionele waarheid, oftewel het juiste gebruik van de geldige benamingen. Indien men de positie inneemt van de leugenaar, dan wordt men niet meer vertrouwd en uiteindelijk verstoten uit de gemeenschap. Terwijl het intuïtieve vermogen krachtig en onaantastbaar lijkt, moeten willekeurige conventies met veel middelen beschermd worden. Het gaat er volgens Nietzsche niet om dat de leugenaar liegt of bedriegt, maar veeleer om de schadelijke gevolgen die voortkomen uit de leugenachtige praktijken (a.w. 118). Op het moment dat de conventies ondermijnd worden, wordt de kracht van de ander verzwakt, aangezien het begrip en in het verlengde daarvan de grip op de situatie wegvalt. Waar de leugen wordt vermeden om zijn schadelijke gevolgen, wordt de waarheid enkel in dienst gesteld van het menselijk geluk: “Hij begeert de aangename, het leven instandhoudende gevolgen van de waarheid; hij staat onverschillig tegenover de zuivere, zonder gevolgen blijvende kennis, en tegenover de wellicht schadelijke en destructieve waarheden is hij zelfs vijandelijk gestemd.” (a.w. 118). Waarheid wordt bemind om haar positieve kracht; een kracht die je kan gebruiken tegenover de ander.

Vervolgens stelt Nietzsche de vraag of de taal überhaupt wel een adequate uitdrukking is van alle realiteiten. Door de in vergetelheid geraakte herkomst van de taal is de mens in staat om zowel een waarheid te creëren als te geloven dat hij over enige waarheid beschikt. We spelen voortdurend met woorden en betekenissen, maar vragen onszelf nauwelijks af hoe de woorden die we gebruiken daadwerkelijk zijn ontstaan. We hebben gezien dat de taal conventies vereist, maar het is ons ontgaan wat een woord precies is. Een woord is volgens Nietzsche de afbeelding van een zenuwprikkel in klanken (a.w. 118). Echter kunnen we de oorzaak van de zenuwprikkel niet achterhalen: “Maar om nu op grond van die zenuwprikkel verder te gaan tot een oorzaak buiten ons, is reeds het resultaat van een verkeerde en niet gerechtvaardigde toepassing van de wet van toereikende grond.” (a.w. 118). Het ‘ding op zich’ waarin de zuivere waarheid schuilt, is voor de talige mens ongrijpbaar. De mens is altijd gebonden aan zijn eigen constitutie. We zijn niet in staat om ons te ontdoen van de antropocentrische sluier waardoor de werkelijkheid aan ons verschijnt. De taal is volgens Nietzsche dan ook geen uitzondering op de regel. We zeggen dat de steen ‘hard’ is, alsof hardheid een eigenschap van de steen zelf is of op zichzelf als eigenschap onafhankelijk van onze eigen subjectieve prikkels bestaat (a.w. 118). In de benoeming van de dingen, oftewel het vormen van woorden, wordt enkel de relatie tussen de mens en de dingen beschreven; dit zijn metaforen. De eerste metafoor is een zenuwprikkel overzetten naar een beeld. De tweede metafoor is het beeld omvormen tot een bepaalde klank. Op het moment dat we de dingen benoemen, menen we dat de betekenis correspondeert met wat het desbetreffende object werkelijk is. Dit is volgens Nietzsche geheel onjuist. We beschikken enkel over de metaforen van de dingen, dat wil zeggen dat onze benamingen op geen enkele manier corresponderen met de oorspronkelijke entiteiten (a.w. 119). Met de nadruk op de woorden als metaforen haalt Nietzsche tegelijkertijd uit naar de mens die zich beroept op de waarheid. Hoe kunnen we ons beroepen op een dergelijke waarheid als onze taal fundamenteel leugenachtig is?

Nietzsche heeft zijn hamer nog niet neergelegd na de flinke uithaal naar het menselijke kenvermogen en vervolgt zijn pleidooi door in te zoomen op onze begripsvorming. Het begrip fungeert als een tegengif voor de ondoorgrondelijke chaos en eenmaligheid van de ervaring. We worden volgens Nietzsche voortdurend geconfronteerd met geïndividualiseerde oerervaringen waarin de dingen min of meer op elkaar lijken, maar tegelijkertijd een veelheid aan verschillen vertonen. Op het moment dat we een geïndividualiseerde oerervaring afbakenen en benoemen, wordt het woord een begrip. Dit komt doordat we woorden niet gebruiken als herinnering voor allerlei unieke geïndividualiseerde oerervaringen – indien dit wel het geval was, hadden we elkaar nooit kunnen verstaan – maar juist als

een soort filter waarin bepaalde eigenschappen van de oerervaring uitgekristalliseerd worden om 'soortgelijke' oerervaringen te veralgemeniseren. Het begrip ontstaat volgens Nietzsche door het gelijkstellen van het niet-gelijke: "Zo zeker als het is dat het ene blad nooit helemaal gelijk is aan het andere, zo zeker is het begrip 'blad' gevormd door deze individuele verschillen willekeurig te laten vallen en het onderscheidende te vergeten." (a.w. 119,120). Doordat onze focus ligt op de overeenkomsten tussen verschillende entiteiten, zijn we geneigd om te veronderstellen dat de wereld wordt gekenmerkt door allerlei oervormen. De wereld wordt op deze wijze ondersteboven gelezen. Alsof een oervorm de oorspronkelijke mal is waar alle gelijkende niet-gelijke kopieën uit worden geproduceerd. De uniciteit en de eenmaligheid van de oerervaringen is door onze toespitsing op gelijkenissen in vergetelheid geraakt. Hier ontstaat opnieuw het moment van de waarheid: "Maar de mens vergeet uiteraard dat het zo met hem gesteld is; hij liegt dus op de genoemde manier onbewust en naar eeuwenoude gewoonten – en komt nu juist *door zich hier niet van bewust te zijn*, juist door dit vergeten tot het gevoel voor waarheid." (a.w. 121).

Eerder hebben we kunnen zien dat waarheden als conventies binnen de taal ontstaan in het contrast van ongeldige benamingen als leugens. Echter, hebben we nog geen antwoord op de vraag waar onze drang tot waarheid vandaan komt. De drang naar waarheid ontstaat volgens Nietzsche op het moment dat we ons conformeren aan de vastgestelde taal en uiteindelijk als redelijk wezen ons handelen onder de heerschappij van de abstracties plaatsen (a.w. 121). De veelheid van plotselinge ongelijke indrukken is niet alleen een obstakel voor het opstellen van regulerende imperatieven, maar vormt een fundamenteel probleem voor de mensheid. We kunnen volgens Nietzsche de totale chaos van ongelijke indrukken niet aan, aangezien de mens van nature een kunstzinnig scheppend subject is en enkel rust en zekerheid kan vinden binnen een ordelijke wereld van metaforen. Het is dan ook volgens Nietzsche de fundamentele drang van de mens om de werkelijkheid af te bakenen met begrippen: "Die drang tot het vormen van metaforen, die fundamentele drang van de mens die men geen ogenblik kan wegdenken, omdat men daarmee de mens zelf zou wegdenken, die drang is waarlijk niet bedwongen en nauwelijks beteugeld, doordat er uit zijn vervluchtigde voortbrengselen, de begrippen, een regelmatige en starre, nieuwe wereld als dwangburcht voor de mens wordt gebouwd." (a.w. 127). De begrippen vormen een toevlucht voor de ondoorgrondelijke indrukken die ons voortdurend toevallen. Zonder ons houvast aan de rede en de abstracties zullen we onszelf volgens Nietzsche verliezen en uiteindelijk worden weggevaagd (a.w. 126). De wereld is dan ook enkel te verdragen als deze volledig antropomorf is.

4. Conclusie

Het toeval en het noodlot hebben doorgaans een polariserende werking op elkaar. Een wereld die wordt begrepen als een chaotisch geheel van talloze gebeurtenissen die ongericht en ongestructureerd plaatvinden, is een wereld waar enkel plek is voor het toeval. Op het moment dat we denken in termen van het noodlot, vormen alle gebeurtenissen een betekenisvol geheel. Binnen een betekenisvol geheel heeft het toeval geen bestaansrecht, omdat het toeval zowel betekenis als structuur ondermijnt. Er bestaat een spanningsrelatie tussen het noodlot en het toeval die een scheiding tussen beide begrippen veronderstelt. Toch hebben we in het eerste hoofdstuk kunnen constateren dat de spanningsrelatie tussen het noodlot en het toeval theoretisch gezien opgeheven kan worden. Het noodlot komt op losse schroeven te staan als we bedenken dat de mens als deel van het geheel niet in staat zijn om het geheel te overzien. De onmogelijkheid om het geheel als dusdanig te vatten, zorgt ervoor dat de kaders van betekenisvolle noodlotsgedachten doorbroken worden en dat de mens zodoende overgeleverd is aan een ondoorgrondelijk toeval.

Theorieën vormen vaak een waterdicht geheel; als een hermetisch afgesloten gebied voor eventuele mankementen. Wanneer er toch een aantal haken en ogen aan een theorie blijken te zitten, dan is het dikwijls de praktijk die deze aan het daglicht brengt. Eveneens is dit het geval met de reductie van het noodlot tot het toeval. Een volledige teloorgang van het noodlot, brengt verstrekkende consequenties met zich mee, die in de praktijk niet houdbaar zijn. Het zou, met de aanname dat alles onderhevig is aan een ondoorgrondelijk toeval, niet op zijn plaats zijn om betekenisvolle uitspraken te doen. Immers, is er onvoldoende grond om zulke uitspraken vanuit het perspectief van het geheel te rechtvaardigen. Grote verhalen, religies, kennis en zelfs onze kleine geluuksmomenten in het leven waaraan we betekenis hechten, zullen op deze wijze geen bestaansrecht meer hebben. Gevolg hiervan is dat de mens geen grip meer heeft op het leven, geen houvast meer heeft aan waarden of betekenis. Het leven dat overgeleverd zou zijn aan het ondoorgrondelijke toeval is een leven in een nihilistische waas.

De mens is echter ver verwijderd van de nihilist. De praktijk leert ons dat we ondanks onze fundamentele onwetendheid, voortdurend – vanuit een diepgeworteld antropocentrisme – betekenis geven aan de gebeurtenissen en onze ervaringen. De mens is niet in staat om het zinloze toevallige bestaan van de nihilist te verdragen; het past niet binnen het menselijk bestaan. De willekeurigheid of zinloosheid van een ondoorgrondelijk toevallig leven is niet compatibel met het voorspellende menselijke intellect dat de wereld in algemene termen tot zich neemt en liefheeft.

Nietzsche laat in zijn essay zien hoe fundamenteel de menselijke drang naar betekenis werkelijk is. Het gaat hier om een fundamentele drang, omdat de mens niet over de mogelijkheid beschikt om geen gebruik te maken van metaforen. Allereerst zetten we een zenuwprikkel om in een beeld; dit is de meest primitieve vorm van de betekenis. Op het moment dat we zijn, dat wil zeggen in relatie staan tot de wereld, ervaren we de wereld op een bepaalde betekenisvolle manier. We voelen dat de steen hard is, proeven de zoete smaak van suiker of zien de blauwe kleur van de lucht. Vervolgens wordt de betekenisgeving complexer wanneer de mens uit verveling en noodzaak een gemeenschappelijke taal vormt. Geïndividualiseerde ongelijke oerervaringen worden benoemd, afgebakend en zodoende gelijkgesteld. Nietzsche noemt de taal dan ook leugenachtig, omdat we met het gebruik van conventionele begrippen de toevallige eenmalige uniciteit van de oerervaringen tenietdoen en vergeten. Door in te zoomen op het ontstaan van woorden en begrippen, laat Nietzsche zien dat de mens een fundamentele drang heeft om begrippen te vormen. De mens kan de chaos van ongelijke

indrukken niet aan en is van nature een kunstzinnig scheppend subject dat enkel zekerheid en rust kan vinden in de ordelijke wereld van metaforen.

Tegelijkertijd laat Nietzsche zien dat het toeval fundamenteel is voor het menselijk bestaan. Hoewel de mens zich middels het vleierende en veinzende intellect op een voetstuk plaatst, is de mens volgens Nietzsche eigenlijk een kwetsbaar wezen zonder roofdierengebit of horens. Een kwetsbaar wezen dat zowel zichzelf als het 'ding op zich' waarin de zuivere waarheid schuilt niet kan kennen. In werkelijkheid houdt de natuur het meest verborgen voor de mens en is hij van meet af aan overgeleverd aan een ondoorgrondelijk toeval. Nietzsche benadrukt de fundamentele toevalligheid van het menselijk leven door te wijzen op de volstrekte willekeurigheid van onze taal. Woorden en begrippen zijn leugenachtig, aangezien de oerervaringen geenszins gelijke indrukken bevatten. Het leugenachtige intellect stelt op een willekeurige wijze het niet-gelijke gelijk aan elkaar.

Nietzsche laat zien dat zowel het noodlot als het toeval constitutief zijn voor de mens. Enerzijds zijn we gebonden aan het intellect dat voortdurend metaforen produceert, oftewel betekenissen, om onszelf te beschermen tegen de vergankelijkheid van het bestaan. Anderzijds hebben we onophoudelijk te maken met de ongrijpbare uniciteit van onze oerervaringen. Hier zijn we ons weliswaar zelden van bewust, maar voor de effecten die hieruit voortvloeien heeft de mens wel een zekere gevoeligheid. Het feit dat niets volledig gelijk is aan elkaar, zorgt voor een onmogelijkheid om een consistente betekenis te hanteren. Ervaringen van een gebeurtenis of fenomeen kunnen grote gelijkenissen vertonen, maar zijn in wezen volledig uniek en onherhaalbaar. Op het moment dat we het niet-gelijke gelijkstellen aan elkaar met een begrip, verdwijnt het verschil (zoals Nietzsche veronderstelt) niet, maar blijft het altijd aanwezig. De uniciteit van de ervaringen waarin het verschil gelegen ligt, zorgt voor de onmogelijkheid van zekere betekenissen. Het gebrek aan begrip, en in het verlengde daarvan het toeval, doemt op uit de kieren en gaten van onoverbrugbare verschillen van ons begrip. Een conceptie van een alomvattend idee, zoals het noodlot, maar ook onze particuliere betekenissen zijn onderhevig aan een voortdurende inwerking van het toeval. De grensgebieden van ons begrip zijn dan ook dynamisch.

Telkens wanneer de dynamiek zichtbaar wordt en we worden overvallen door het ondoorgrondelijke toeval, staat de mens paraat met een leger van metaforen. Het gebrek wordt onder handen genomen met een verruiming of vernauwing van het begrip. Denk bijvoorbeeld aan een theorie die onhoudbaar blijkt te zijn en vervolgens wordt aangepast door gedeelte te schrappen of bepaalde premissen eraan toe te voegen. Het gaat hier om het voortdurend heen en weer bewegen tussen een betekenisvolle noodlottigheid en een ondoorgrondelijke toeval. Het is onmogelijk om het een tot het ander te reduceren, omdat zowel het noodlot als het toeval constitutief zijn voor de mens. De mens wordt dan ook niet bestierd door het noodlot of het toeval, maar juist door de fundamentele spanningsrelatie tussen het noodlot en het toeval. We bevinden ons op een dynamisch grensgebied; een grensgebied waarop we niet in staat zijn om het toeval te elimineren, maar waar de mens als schrandere wezen tegelijkertijd weet te voorkomen dat het toeval heer en meester over hem wordt.

Literatuurlijst

[1] *De Domesticatie van Het Noodlot*, J. De Mul, Lemniscaat, Rotterdam, 2014.

[2] *Waarheid en Cultuur*, F. Nietzsche, Boom, Amsterdam, 2003.